

УДК 336.531.2:338.432

DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2020-4-9>

Федорчук О.М.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів, обліку та підприємництва
Херсонського державного університету

Петренко В.С.

доктор економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів, обліку та підприємництва
Херсонського державного університету

Карнаушенко А.С.

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економіки та фінансів
Херсонського державного аграрно-економічного університету

Fedorchuk Oleksandr, Petrenko Viktoriia

Kherson State University

Karnaushenko Alla

Kherson State Agrarian and Economic University

АГРОПРОМИСЛОВІ КЛАСТЕРИ: ПРОБЛЕМИ, ПЕРЕВАГИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

AGRICULTURAL CLUSTERS: PROBLEMS, ADVANTAGES AND PROSPECTS

У статті розглядаються питання перспектив кластерних підприємств у структурній модернізації виробництва та формування організаційної структури інноваційного локального аграрного кластера; розглянуті фактори, що викликають зовнішні зміни та готовність до об'єднання підприємств; визначено стійкість економічних зв'язків агропромислових кластерів; розглянуто вплив міжнародних агропромислових кластерів як однієї із форм організації підприємств на економіку України; розглянуто кластерну організацію господарських процесів та виділення різних типів кластерної політики, диференційованих за ступенем участі та функціями держави у кластерних структурах; проведено порівняльний аналіз спільних аграрних підприємств кластерного типу і традиційних інтегрованих структур; визначено роль цього кластера в аграрній сфері України як інноваційного механізму міжнародної інтеграції.

Ключові слова: кластери, аграрні підприємства, інтегровані структури, агропромислові кластери, кластерний підхід.

В статті розглядаються питання перспектив кластерних підприємств в структурній модернізації виробництва і формування організаційної структури інноваційного локального аграрного кластера; розглянуті фактори, що викликають зовнішні зміни і готовність до об'єднання підприємств; визначено стійкість економічних зв'язів агропромислових кластерів; розглянуто вплив міжнародних агропромислових кластерів як однієї з форм організації підприємств на економіку України; розглянуто кластерну організацію господарських процесів і виділено різні типи кластерної політики, диференційованих за ступенем участі і функціям держави в кластерних структурах; проведено порівняльний аналіз загальних аграрних підприємств кластерного типу і традиційних інтегрованих структур; визначено роль цього кластера в аграрній сфері України як інноваційного механізму міжнародної інтеграції.

Ключові слова: кластери, аграрні підприємства, інтегровані структури, агропромислові кластери, кластерний підхід.

The need to ensure sustainable and efficient development of agricultural production involves the identification and use of conditions and patterns characteristic of the modern model of socio-economic relations. Research shows that in the conditions of modern globalization among the dominant factors of development of the agrarian sphere of Ukraine the creation of agro-industrial clusters occupies a special place. This is explained by the fact that the study of prospects and limitations of foreign investment of agricultural enterprises allows to develop scientifically sound recommendations for improving the efficiency of investment. One of the new forms of organization of agricultural enterprises is international agricultural clusters. They represent territorially separated, innovative, multinational enterprises, which are formed on the basis of the principle of a full-fledged production and value chain of agro-industrial / agricultural reproduction and implement a common development strategy of its participants. The development of such clusters is due to the processes of globalization of economic processes, investment expansion of corporate capital in the territorial agri-food system and is aimed at reducing transaction costs, creating a synergistic effect of functioning. The main tasks of cluster policy implementation in the agrosphere can be attributed to the development of integration processes; optimization of the structure of integration operations; realization of natural resource potential and other conditions for effective organizational development of cluster structures. These are coordination and information-analytical support of regional cluster initiatives; formation of an effective institutional and economic environment that increases the integrated competitiveness of the region. Clusters should contribute to the formation of infrastructure, training of qualified personnel capable of ensuring the innovative development of the industry.

Key words: clusters, agricultural enterprises, integrated structures, agro-industrial clusters, cluster approach.

Постановка проблеми. Необхідність забезпечення стійкого й ефективного розвитку аграрного виробництва передбачає виявлення та використання умов і закономірностей, характерних для сучасної моделі соціально-економічних відносин. Дослідження показують, що в умовах сучасної глобалізації серед домінуючих факторів розвитку української аграрної сфери особливе місце займає створення агропромислових кластерів. Це пояснюється тим, що саме дослідження перспектив та обмежень інвестування аграрних підприємств дає змогу розробляти науково обґрунтовані рекомендації щодо підвищення ефективності залучення інвестицій.

Широке залучення іноземного капіталу водночас створює цілу низку проблем, які потребують теоретичного осмислення та прийняття практичних рішень, які забезпечували б узгодження глобальних і національних економічних інтересів. Саме тому можливості та обмеження кластерів у структурній модернізації аграрного виробництва, їх дослідження, оцінка та розроблення відповідних рекомендацій мають високий ступінь актуальності і наукової значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поняття кластеру вперше було висвітлено в роботах А. Маршала та М. Портера, де основна увага науковців приділяється дослідженню переваг і позитивних аспектів створення кластерів. З того часу це поняття розглядалося в різних сферах виробництва, в тому числі і в аграрній. Дослідження аграрних кластерів як форм організації агропромислових підприємств висвітлені у наукових працях таких учених, як В. Бакума, М. Войнаренко, М. Кропивко, П. Саблук, В. Ткаченко та інші. Під час сучасної кризи, викликані пандемією, питання кластерного об'єднання стоїть дуже гостро і потребує детального розгляду.

Метою статті є систематизація можливостей та обмежень кластерної форми організації агропромислових підприємств в умовах модернізації економіки.

Викладення основного матеріалу дослідження. Багато теоретичних пояснень підкреслюють, що кластери виникають тому, що компанії намагаються знаходитися поблизу, щоби скористатися зовнішніми ефектами та економі-

кою агломерації, що виникає внаслідок цього. Одним із перших, хто дослідив це явище, був А. Маршал, який включив у свою книгу «Економіка промисловості» главу про «концентрацію спеціалізованих галузей у конкретних місцевостях» [1, с. 138]. Він назвав ці концентрації фірм не кластерами, а промисловими районами. Основними факторами, що викликають зовнішні зміни підприємства, він визначив:

- готову наявність пулу кваліфікованої робочої сили, що зменшує затрати праці, оскільки виробники, зосереджені в одній торгівлі, можуть поділяти один і той же ринок праці;
- розвиток спеціалізованих місцевих допоміжних (допоміжних) фірм на різних етапах ланцюга доданої вартості та різних галузей, які обслуговують потреби материнської галузі та знижують виробничі витрати;
- технологічні переливи;
- спеціалізовану інфраструктуру, включаючи освітню систему, що має чітке значення;
- низькі інформаційні та транспортні витрати [1, с. 154].

Статус аграрнопромислового кластеру передбачає такі типові умови функціонування, як: проведення економічних взаєморозрахунків через фінансово-розрахунковий центр; представлення інтересів цих підприємств загалом і його структурних ланок у податкових, кредитних, страхових структурах; здійснення взаєморозрахунків із зазначеними організаціями фінансово-кредитної системи. Організація кластерних відносин із бюджетом і кредитними структурами передбачає: організацію розподілу консолідованого банківського кредиту та відсотків між засновниками; розподіл платежів до бюджету, позабюджетні фонди між засновниками, а також дотацій і компенсацій [2, с. 10].

Проведений аналіз системи управління аграрних підприємств щодо взаємодії засновників дав змогу розкрити ключові перспективи і недоліки їх механізму у структурній модернізації агросфери шляхом утворення й функціонування агропромислових кластерів (табл. 1).

Основними синергічними ефектами створення агропромислових кластерів є: специ-

Таблиця 1

**Перспективи й недоліки агропромислових кластерів
у структурній модернізації аграрного виробництва**

Можливості спільних організаційно-економічних механізмів кластерів	Обмеження організаційно-економічних механізмів кластерів
Акумуляція великих фінансових ресурсів, необхідних для інноваційної модернізації відтворювальних процесів у агросфері.	Надмірна централізація управлінських функцій у межах керування підприємств
Можливості мінімізації бази оподаткування.	Відсутність конкуренції у внутрішньому просторі підприємств з іноземними інвестиціями, обмеження господарської самостійності їхніх структурних ланок. Порушення пропорційності в структурній організації; неоптимальна виробнича структура.
Можливості залучення великих кредитних ресурсів.	Відчуження працівників від засобів праці, від процесу розподілу доданої вартості в міжнародному економічному просторі.
Мобільність перерозподілу коштів між товарними і фінансовими ринками. Можливості трансрегіоналізації в міжнародному економічному просторі за рахунок мобільності корпоративного капіталу.	Збереження нееквівалентності міжгалузевого обміну і розподілу. Відсутність прозорості міжнародних трансакцій. Домінування загальних інтересів над інтересами структурних ланок кластерів.
Стійкість міжгалузевих інтеграційних трансакцій в рамках міжнародного простору.	Односторонній вихід засновників-акціонерів. Залежність агропродовольчої безпеки країни від іноземних засновників.
Високий рівень контролю над міжгалузевими інтеграційними трансакціями за рахунок генерації повного виробничо-технологічного ланцюга в міжнародному просторі.	Низький рівень нормативно-правового забезпечення кластерів.
Ефективне використання наявних виробничих і фінансових ресурсів.	Відсутність загальновизнаних методик нормування прибутку в кластерах, що зумовлює збереження нееквівалентності міжгалузевого обміну при цінній моделі міжнародних взаєморозрахунків.

фікація активів на основі механізмів концентрації власності; ускладнення організаційних форм інтеграційних трансакцій; побудова міжнародного ринку ресурсів, інновацій і капіталів; розвиток інституційно-господарського середовища міжгалузевої взаємодії суб'єктів господарювання; інтеграційні трансакції сільськогосподарських, переробних, постачальницько-збутових структур на основі інвестиційної експансії корпоративного капіталу в аграрній системі, формування повних ланцюгів створення доданої вартості.

В умовах розвитку глобалізаційних впливів інтеграційний процес виступає об'єктивною закономірністю еволюційного розвитку агросфери. Для сучасної вітчизняної агросфери характерною є зростаюча участь спільних господарських структур, що володіють потужною вертикаллю економічної влади. Це виражається в інвестиційній експансії, перенесенні технологій, реорганізації регіональних аграрних ринків і формуванні нових організаційних інститутів. Ця участь зумовлює створення додаткових конкурентних переваг для великих агрохолдингів із змішаною власністю або капіталом, прискорює процес їх глобальної інтеграції [3, с. 54].

Зазначені обставини дають змогу зробити висновок про те, що структурна реорганізація агросфери на основі механізмів корпоративної інтеграції зумовлена інвестиційною експансією вертикально-інтегрованих, диверсифікованих корпорацій у сільське господарство країни. Проте, крім переваг концентрації ресурсів і капіталів, модернізації бізнес-процесів та впровадження інновацій, збільшення обсягів виробництва й ринкової частки у національному, європейському та глобальному вимірах, діяльність аграрних підприємств з іноземними інвестиціями холдингового типу привела і приводить до виснаження природних, насамперед земельних ресурсів внаслідок їх надмірної експлуатації та недостатніх біомеліорацій.

Також це небувале вивільнення, безробіття та зубожіння сільського населення без відповідних програм його захисту. Зареєстровані в офшорних зонах, вказані корпоративні структури сплачують незіставні з великими прибутками малі податки та не несуть соціальної відповідальності за розвиток сільських громад, сільських територій, інфраструктури загального користування. Це вказує на необхідність жорсткого, системного й послідовного державного й суспільного контролю за діяльністю великих аграрних підприємств з іноземними інвестиціями, особливо інтегрованих по типу агрокорпорацій та агрохолдингів.

Однією з нових форм організації аграрних підприємств є міжнародні агропромислові

кластери. Вони являють собою територіально відокремлені, інноваційно орієнтовані багатонаціональні підприємства, що формуються на основі принципу повного виробничо-вартісного ланцюга агропромислового/аграрного відтворення і реалізують спільну стратегію розвитку його учасників. Розвиток таких кластерів зумовлений процесами глобалізації господарських процесів, інвестиційною експансією корпоративного капіталу в територіальні агропродовольчої системи і спрямований на скорочення трансакційних витрат, генерацію синергетичного ефекту функціонування.

Структура кластеру включає мережу постачальників, виробників, споживачів, елементів агропромислової інфраструктури, науководослідних інститутів, взаємозалежних у процесі створення доданої вартості. Водночас кластерна організація інтеграційних трансакцій не отримала істотного поширення в агросфері України. Саме кластеризація господарських процесів розглядається багатьма вченими і практиками як альтернатива корпоративним механізмам, вартісні параметри міжгалузевого обороту ресурсів і капіталу, в якому регулюються фінансово-розрахунковими центрами виключно в інтересах власників корпоративного капіталу [3, с. 53].

Аграрний кластер відрізняється від інших різновидів інтегрованих об'єктів із ведення бізнесу різних розмірів присутністю великого лідируючого підприємства. Воно формує господарську, інноваційну й іншу стратегію системи в довгостроковій перспективі. Також це локалізація більшості підприємств, які виступають учасниками кластерної структури на компактній території. Незважаючи на те, що кластерна структура за своєю економічною природою орієнтована на локалізацію в межах одного регіону, процеси глобалізації, поширення корпоративного капіталу виводять її на транснаціональний рівень [4, с. 47].

Кластер відрізняється також значною стійкістю економічних зв'язків підприємств – його учасників, переважаючим значенням цих зв'язків щодо інших. Кластер забезпечує координацію співпраці учасників у межах економічного розвитку, інноваційних рішень, контроль якості продукції. Для його конкурентоспроможності переважаюче значення мають фактори раціонального розміщення виробництва, інноваційної орієнтованості; лідируючого (інтегруючого) продукту або послуги.

Часто лідируючий інвестор створює кластерну структуру на основі нових, діючих і реструктуризованих підприємств. Слід зазначити, що кластерний підхід, спочатку використовуваний у дослідженнях проблем кон-

курентоспроможності, застосовується під час вирішення широкого кола організаційно-економічних, управлінських завдань як основи аграрної структурної політики [5, с. 73].

На сучасному етапі розвитку аграрної сфери економіки України, що характеризується поглибленням глобалізаційних процесів, перспективними є, отже, нові форми структурної організації господарських процесів (міжгосподарської, міжгалузевої взаємодії), а традиційний поділ на агропромислові комплекси і такі складники, як галузі і сектори, втратив свою актуальність і практичну значущість. Водночас системність формування та розвитку кластерної форми структурної організації інтеграційних трансакцій між сільськогосподарським, переробним і трансакційним блоками агросфери у межах програмно-цільового планування, програмування розвитку відтворювальних процесів потребує подальших розробок [6, с. 25].

Кластеризація міжгалузевої інтеграційної взаємодії суб'єктів господарювання все ще не стала об'єктом кластерного програмування як основа стимулювання інноваційної діяльності сільськогосподарських, переробних структур; як форма структурної організації трансферу технологій, розширеного відтворення людського капіталу. Кластерний підхід може бути покладений в основу розроблення та реалізації програм інноваційної модернізації агросфери; інтеграційної взаємодії великого корпоративного бізнесу (вертикально-інтегрованих, диверсифікованих корпорацій) [7, с. 17].

Особливо важливо, що він може стати структурною формою організації аграрного аутсорсингу і субконтрактації між підприємствами з іноземним капіталом і малими формами агробізнесу. В умовах домінування великого корпоративного бізнесу в агросфері, моно- і олігополізації локальних ринків сировини і продовольства, створення кластерів доцільно розглядати як перспективний напрям розвитку малих форм агробізнесу, розширеного відтворення малого і середнього підприємництва. Кластери можуть бути ефективною формою забезпечення еквівалентності міжгалузевого обміну і розподілу в межах окремих ланцюжків створення доданої вартості [8, с. 173].

Водночас кластерні структури не слід розглядати як альтернативу корпоративній формі інтеграції, в т.ч. агрохолдингам, фінансово-агропромисловим групам, агрокомбінатам; контрактній формі інтеграції, в т.ч. субконтрактації, аутсорсингу, як більш ефективну форму структурної організації інтеграційних трансакцій. У цьому контексті кластерна структура постає як форма стійкого територіально-галузевого партнерства, об'єднаного інноваційною програмою

впровадження передових виробничих, інжинірингових і управлінських технологій із метою підвищення конкурентоспроможності агропромислових формувань (учасників кластеру).

До основних завдань реалізації кластерної політики в агросфері можна віднести розвиток інтеграційних процесів; оптимізацію структури інтеграційних трансакцій; реалізацію природно-ресурсного потенціалу та інших умов для ефективного організаційного розвитку кластерних структур. Це координація та інформаційно-аналітичний супровід регіональних кластерних ініціатив; формування ефективного інституційно-господарського середовища, що забезпечує приріст інтегральної конкурентоспроможності регіону. Кластери мають сприяти відтворенню формування інфраструктури, підготовці кваліфікованих кадрів, здатних забезпечити інноваційний розвиток підприємств галузі [9, с. 73].

Слід виділити науковий підхід М. Портера до кластерної організації господарських процесів, що передбачає виділення 4 різних типів кластерної політики, диференційованих за ступенем участі та функціями держави в кластерних структурах:

1. Каталітична кластерна політика, коли уряд зводить зацікавлені сторони між собою, а також забезпечує обмежену фінансову підтримку.

2. Підтримуюча кластерна політика, за якої каталітична функція держави доповнюється інвестиціями в інфраструктуру регіонів, тренінги і маркетинг для стимулювання розвитку кластеру [10, с. 394].

3. Директивна кластерна політика, коли підтримуюча функція держави доповнюється проведенням спеціальних програм, націлених на трансформацію спеціалізації підприємств агросфери через розвиток кластерів.

4. Інтервенціоністська кластерна політика, за якої уряд, поряд із виконанням своєї директивної функції, переймає у приватного сектору відповідальність за прийняття рішень про подальший розвиток кластерів та за допомогою трансфертів, субсидій, обмежень і регулювання, а також активного контролю над фірмами в кластері, формує його спеціалізацію.

У цьому контексті доцільно представити результати аналізу підприємств з іноземними інвестиціями і кластерних структур, що функціонують в аграрній сфері України (табл. 2).

На основі аналізу функціональних особливостей і потенціалу кластерних механізмів у здійсненні структурної модернізації агросфери шляхом утворення підприємств з іноземними інвестиціями виділені ключові фактори, що детермінують структурну організацію інтеграційних трансакцій. Це рівень централізації управлін-

**Порівняльний аналіз спільних аграрних підприємств кластерного типу
і традиційних інтегрованих структур**

Характерні ознаки	Традиційні інтегровані структури	Кластерні структури
Характер виробництва	Жорстка спеціалізація, стандартизована продукція, масовість	Інноваційний підхід, гнучка спеціалізація в межах регіональної економічної системи
Структура виробництва	Економічна інтеграційна взаємодія, централізація управлінських функцій (в рамках фінансово-розрахункового центру).	Координація управління самостійними господарськими структурами здійснюється координаційною радою (оператором кластера, керуючою компанією) на основі принципу колегіальності [11, с. 128].
Характер фінансування	Спільний капітал (акціонерний, приватний); диверсифікація, модернізація за рахунок механізму акціонування	Колегіальний характер фінансування проектів; активне залучення фінансово-кредитної ланки; державні кошти; поширення змішаного фінансування проектів [12, с. 170].
Характер конкуренції	На зовнішньому ринку, всередині регіону	На обмеженій території (всередині кластера), але прив'язаній до кордонів однієї регіональної економічної системи; кластер використовує її унікальні ресурси на основі унікальних переваг
Територіальне розміщення	Територіально локалізовані і трансрегіональні	
Економічні показники	За кінцевого продукту (за галузевою належністю)	За сукупністю галузей, що входять у кластер (структур, які формують виробничо-вартісний ланцюг)
Зайнятість населення	Низька мобільність робочої сили	Висока мобільність робочої сили, можливість міжгалузевої ротації в одному кластері (розвинена система розширення відтворення людського капіталу) [13, с. 56].
Державне врегулювання	Галузева та інституційна орієнтація	Заходи, спрямовані на регулювання кластерів та їх резидентів
Механізми взаємодії	Формальні	Формальні поряд із неформальними (обмін інформацією, знаннями, технологіями), які преважують над формальними в силу специфікацій і особливостей економічних систем

ських функцій. Зокрема, централізація функцій управління інтеграційними транзакціями у фінансово-розрахунковому центрі відповідає корпоративному типу цих підприємств [14, с. 130].

Висновки. На ефективну діяльність кластерних підприємств великий вплив мають рівень майнової та господарської самостійності суб'єктів інтеграції, спосіб формування майнового контролю, механізм консолідації власності, модель господарського розрахунку в

інтегрованих спільних підприємствах. А рівень збалансованості, пропорційності розвитку ланок виробничо-вартісного ланцюга, інституційно-господарське середовище впливає на міжгалузевий обмін ресурсів, капіталів, трудових ресурсів. Загалом розвиток інформаційних систем обліку, моніторингу інтеграційних процесів визначають моделі корпоративних або кластерних розподільних відносин на аграрних підприємствах з іноземними інвестиціями.

Список використаних джерел:

1. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3-х т. Москва : Прогресс, 1993. Т. 1. 415 с. ; Т. 2. 310 с. ; Т. 3. 351 с.
2. Кропивко М.Ф. Концептуальний підхід до кластерної організації та управління розвитком агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2010. № 11. С. 3–13.
3. Саблук П.Т. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наукова доповідь. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 342 с.
4. Мармуль Л.О., Петренко В.С. Стратегічне позиціонування підприємств з іноземними інвестиціями в аграрній сфері економіки. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2017. № 4(40). С. 43–48.

5. Соляник Л.Г., Автухова В.І. Кластерна концепція забезпечення підвищення конкурентоздатності. *Економічний простір*. 2011. № 48/1. С. 100–112.
6. Адвокатова Н.О., Карнаушенко А.С. Пріоритетні та стратегічні напрями розвитку аграрних підприємств України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2019. Вип. 34. С. 45–49.
7. Бакум В.В. Самоорганізація в агропромислових регіональних кластерах. *Економіка АПК*. 2009. № 1. С. 21–28.
8. Петренко В.С. Особливості трансформації багатонаціональних підприємств в умовах впливу зовнішнього середовища. *Бізнес інформ*. 2018. № 3(482). С. 231–236.
9. Войнаренко М.П. Кластери в інституційній економіці : монографія. Хмельницький : ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. 502 с.
10. Портер М. Конкуренція. Москва : Вільямс, 2005. 608 с
11. Кузьмін О.Є., Саталкіна Л.О. Кластери як важливий чинник залучення інвестицій на промислові підприємства. *Бізнес Інформ*. 2013. № 4. С. 127–134.
12. Карнаушенко А.С., Петренко В.С. Розвиток фінансування інноваційної діяльності аграрних підприємств Херсонської області. *Вісник Одеського національного університету*. 2014. Т. 19. Вип. 1/1. С. 171–174.
13. Кропивко М.В. Кластерний підхід до управління сільським розвитком *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 55–58.
14. Лівіновська О.В. Особливості фінансового забезпечення інтегрованих підприємницьких структур у сучасних умовах. *Держава та регіони. Сер. : Економіка та підприємництво*. 2013. № 1. С. 128–133.

References:

1. Marshall A. (1993) *Printsipy ekonomicheskoy nauki [Principles of Economic Science]*. Moscow: Progress. (in Russian)
2. Kropyvko M.F. (2010) *Kontseptualnyy pidkhid do klasternoyi orhanizatsiyi ta upravlinnya rozvytkom ahropromyslovoho vyrobnyctva [Conceptual approach to cluster organization and management of agro-industrial production development]*. *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 3–13.
3. Sabluk P.T. (2011) *Orhanizatsiyno-ekonomichna modernizatsiya ahrarnoyi sfery: naukova dopovid [Organizational and economic modernization of the agricultural sector: scientific report]*. Kyiv: NNTS IAE, pp. 53–54. (in Ukrainian)
4. Marmul L.O., Petrenko V.S. (2017) *Stratehichne pozytsionuvannya pidpryyemstv z inozemnymy investytsiyamy v ahrarniy sferi ekonomiky [Strategic positioning of enterprises with foreign investments in the agricultural sector of the economy]*. *Visnyk Berdyanskoho universytetu menedzhmentu i biznesu*, vol 4, no. 40, pp. 43–48.
5. Solyanyk L.H., Avtukhova V.I. (2011) *Klasterna kontseptsiya zabezpechennya pidvyshchennya konkurentozdatnosti [Cluster concept of ensuring increased competitiveness]*. *Ekonomichnyy prostir*, vol. 48, no. 1, pp. 100–112.
6. Advokatova N.O., Karnauhenko A.S. (2019) *Priorytetni ta stratehichni napryamy rozvytku ahrarnykh pidpryyemstv Ukrayiny [Priority and strategic directions of development of agrarian enterprises of Ukraine]*. *Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Ekonomichni nauky*, vol. 34, pp. 45–49.
7. Bakum V.V. (2009) *Samoorhanizatsiya v ahropromyslovykh rehionalnykh klasterakh [Self-organization in agro-industrial regional clusters]*. *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 21–28.
8. Petrenko V.S. (2018) *Osoblyvosti transformatsiyi bahatonatsional'nykh pidpryyemstv v umovakh vplyvu zovnishnoho seredovyshcha [Peculiarities of transformation of multinational enterprises in the conditions of external environment influence]*. *Biznes inform*, vol. 3, no. 482, pp. 231–236.
9. Voynarenko M.P. (2011) *Klastery v instytutsiyini ekonomitsi: monohrafiya [Clusters in the institutional economy: monograph]*. Khmelnytsky: KhNU, Triada-M LLC KHNU, TOV «Triada-M», pp. 50–52. (in Ukrainian)
10. Porter M. (2005) *Konkurentsiya [Competition]*. Moscow: Vylyams, p. 608. (in Russian)
11. Kuzmin O.Ye. (2013) *Klastery yak vazhlyvy chynnyk zaluchennya investytsiy na promyslovi pidpryyemstva [Clusters as an important factor in attracting investment in industrial enterprises]*. *Biznes Inform*, vol. 4, pp. 127–134.
12. Karnauhenko A.S., Petrenko V.S. (2014) *Rozvytok finansuvannya innovatsiyanoi diyalnosti ahrarnykh pidpryyemstv Khersons'koyi oblasti [Development of financing of innovative activity of agrarian enterprises of Kherson region]*. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*, vol. 19, no. 1/1, pp. 171–174.
13. Kropyvko M.V. (2008) *Klasternyy pidkhid do upravlinnya silskym rozvytkom [Cluster approach to rural development management]*. *Ekonomika APK*, vol. 5, pp. 55–58.
14. Livinovs'ka O.V. (2013) *Osoblyvosti finansovoho zabezpechennya intehrovanykh pidpryyemnytskykh struktur u suchasnykh umovakh [Features of financial support of integrated business structures in modern conditions]*. *Derzhava ta rehiony. Ser.: Ekonomika ta pidpryyemnytstvo*, vol. 1, pp. 128–133.